

УДК 343.982.325

DOI <https://doi.org/10.32782/ln.2024.22.2.12>

Гресь Ю.О.

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістики, детективної та оперативно-розукової діяльності
Національного університету «Одеська юридична академія»
<https://orcid.org/0000-0002-8670-9779>
julia.bayderina@gmail.com*

Чумак С.П.

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики, детективної та оперативно-розукової діяльності
Національного університету «Одеська юридична академія»
<https://orcid.org/0000-0002-0486-1890>
sergey25100104@gmail.com*

ОСОБЛИВОСТІ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ЛЮДСЬКИХ ОСТАНКІВ, ВИЯВЛЕНИХ У ХОДІ ОГЛЯДУ МІСЦЬ МАСОВИХ ПОХОВАНЬ

Вступ. Злочинна воєнна агресія Російської Федерації на території України призвела до значного зростання кількості безвісно зниклих цивільних осіб та військовослужбовців. Переважна кількість таких осіб потенційно можуть бути загиблими у зв'язку з веденням активних бойових дій на території нашої держави. Тому вітчизняні правоохоронні органи повинні бути готовими до розслідування значної кількості смертей осіб, тіла яких, на момент їх виявлення, буде складно ідентифікувати.

З такою ситуацією правоохоронці стикнулися вже у 2022 році, коли на деокупованих територіях почали виявляти братські могили (масові поховання) [1; 2]. Зазвичай стан виявлених тіл загиблих не дозволяє провести їх ідентифікацію шляхом проведення візуального упізнання із залученням родичів або знайомих таких осіб чи на підставі виявлених документів, які можуть навіть не належати даній особі, а вимагає застосування науково-криміналістичних методів ідентифікації, таких як дактилоскопіювання, молекулярно-генетична експертиза, дентальний метод, методи судової археології, антропології, радіології тощо.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Слід зазначити, що питання ідентифікації останків осіб, що постраждали у наслідок воєнних дій, стихійного лиха (повеней, землетрусів), техногенних катастроф, терористичних актів були предметом дослідження як вітчизняних, так й іноземних вчених. Серед українських дослідників, які в останні роки зверталися до дослідження питання, присвяченого особливостям ідентифікації останків людей, в тому числі виявлених у масових похованнях, слід назвати В.М. Атаманчука, І.І. Баржину, О.М. Дуфенюк, Г.К. Тетерятник, Р.Л. Степанюка. У їхніх роботах піднімаються питання, що стосуються організаційних особливостей виявлення, огляду та вилучення останків тіл з метою подальшого їх дослідження та ідентифікації, а також особливостей проведення ДНК-досліджень таких тіл.

Метою даної статті є визначення особливостей збору об'єктів, виявлених у ході огляду місць масових поховань, що можуть бути використані для ідентифікації людських останків, а також можливостей проведення таких досліджень відповідно до вітчизняного законодавства та кола існуючих ідентифікаційних методів.

Виклад основного матеріалу. Як зазначають Г.К. Тетерятник та О.С. Сомик, проведення огляду за місцем виявлення масового поховання являє собою складний організаційно-тактичний комплекс заходів, що вимагає залучення значної кількості спеціалістів, криміналістичних засобів та врахування різних методик роботи зі слідами злочинної діяльності [3, с.231]. Важливою складовою проведення огляду останків та місця їх виявлення є ретельна фіксація та вилучення усіх об'єктів, що можуть слугувати процесу вирішення ідентифікаційних завдань при встановленні особи, тіла або фрагменти тіла якої було виявлено. Тому особи, що беруть участь у проведенні огляду місць масових поховань, мають чітко розуміти, на пошуці яких об'єктів їм необхідно сконцентруватися та як саме повинна здійснюватися їх фіксація та вилучення. Окрім загальної фіксації місця поховання, ретельно має бути зфотографовано та описано у протоколі кожне виявлене захоронення – як таке, що не має індивідуалізуючих ознак, так і те, що позначене певними хрестами, табличками або іншим чином. Поряд із протокольною формою, фото- та відеофіксацією, обов'язковою є фіксація точної географічної локації виявлених захоронень. Тобто має бути складена чітка схема із позначенням усіх особливостей місця масового поховання, розташуванням усіх виявлених захоронень та здійснена прив'язка до GPS координат. До об'єктів, що підлягають пошуку, виявленню, фіксації та вилученню, відносяться:

- цільні тіла;
- частини тіл, що були відділені в результаті прижиттєвого чи посмертного розчленування або утворилися внаслідок біологічних процесів розпаду людського тіла;
- прикопані рештки;
- одяг, взуття, прикраси, документи, іграшки, протези, інші речі, виявлені на тілі трупа або разом із останками;
- мотузки, скоч, поліетиленові пакети, наручники чи інші предмети, виявлені на

останках, які можуть свідчити про катування особи.

Зазначені об'єкти мають бути належним чином сфотографовані, упаковані, пронумеровані, описані у протоколі та передані для подальшого їх експертного дослідження та ідентифікації.

В умовах потреби ідентифікації значної кількості осіб, що загинули у результаті ракетних обстрілів цивільних об'єктів, під час участі у бойових діях, або ж зазнали катувань та загинули на територіях України, що перебували під тимчасовою окупацією, надзвичайно актуальним є питання створення бази геномної інформації в Україні. На сьогоднішній день у вітчизняному законодавстві вже існує деяка кількість нормативних напрацювань у даному напрямку. Зокрема відповідно до наказу МВС України від 10 вересня 2009 року № 390 «Про затвердження Інструкції з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС» до оперативно-розшукових колекцій включаються ДНК-профілі: осіб, які підозрюються або звинувачуються в учиненні злочинів, узятих під варту, засуджених у випадку їх добровільної згоди; біологічних слідів, вилучених при огляді місця події, у тому числі за фактами безвісного зникнення осіб, проведення інших слідчих дій та оперативно-розшукових заходів; невпізнаних трупів [4].

Закон України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини» від 9 липня 2022 року № 2391-ІХ визначає, що «обов'язковій державній реєстрації підлягає геномна інформація:

- 1) осіб, яким повідомлено про підозру у вчиненні умисних тяжких чи особливо тяжких злочинів проти основ національної безпеки України, життя, здоров'я, волі, честі, гідності, статевої свободи та статевої недоторканості особи, власності, громадської безпеки, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, або стосовно

яких обвинувальний акт у кримінальних провадженнях зазначеної категорії злочинів передано до суду;

2) осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння або злочини проти основ національної безпеки України, життя, здоров'я, волі, честі, гідності, статевої свободи та статевої недоторканості особи, власності, громадської безпеки, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, та до яких за рішенням суду застосовані примусові заходи медичного характеру;

3) осіб, засуджених за вчинення умисних злочинів проти основ національної безпеки України, життя, здоров'я, волі, честі, гідності, статевої свободи та статевої недоторканості особи, власності, громадської безпеки, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку;

4) встановлена з біологічного матеріалу, отриманого під час проведення слідчих (розшукових) дій відповідно до Кримінального процесуального кодексу України, та неідентифікована;

5) невідомі трупів людей, їх останків та частин тіла людини, відомості про виявлення яких унесено до Єдиного реєстру досудових розслідувань або відображено у постанові про початок досудового розслідування, винесеній у порядку, передбаченому статтею 615 Кримінального процесуального кодексу України;

6) встановлена з раніше відібраних біологічних зразків осіб, зниклих безвісти, або біологічного матеріалу з особистих речей осіб, зниклих безвісти, відомості щодо яких внесено до Єдиного реєстру досудових розслідувань або відображено у постанові про початок досудового розслідування, винесеній у порядку, передбаченому статтею 615 Кримінального процесуального кодексу України;

7) осіб, які не здатні через стан здоров'я, вік або інші обставини повідомити інформацію про себе».

Крім того, відповідно до ст. 6 даного Закону громадянам України, іноземцям та особам без громадянства надається право на добровільну державну реєстрацію геномної інформації [5]. В умовах сьогодення дана норма широко використовується близькими родичами осіб, що вважаються зниклими безвісти або могли загинути у зв'язку з воєнною агресією Російської Федерації.

Також, у 2023 році низкою відомчих нормативно-правових актів було затверджено порядок відбору біологічного матеріалу у військовослужбовців, поліцейських, осіб рядового та начальницького складу служби цивільного захисту [6], військовослужбовців Управління державної охорони України [7], військовослужбовців Служби безпеки України [8], військовослужбовців Служби зовнішньої розвідки України [9], членів добровольчих формувань територіальних громад [10], військовослужбовців Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України [11], військовослужбовців Збройних Сил України та Державної спеціальної служби транспорту [12], військовослужбовців Головного управління розвідки Міністерства оборони України [13]. Відбір біологічного матеріалу, придатного для встановлення ДНК-профілю, здійснюється на підставі заяви про відбір біологічного матеріалу та письмової згоди на обробку персональних даних особи шляхом відбору зразка букального епітелію нетравмуючим неінвазивним методом.

Фактично ми бачимо, що українське законодавство зосередилося на створенні умов для ідентифікації за рахунок ДНК-профілювання декількох категорій осіб, зокрема: професійна діяльність яких пов'язана із реальною небезпекою для життя та здоров'я або участю у бойових діях; які причетні до вчинення ряду визначених законодавцем тяжких та особливо тяжких кримінальних правопорушень; невідомі трупів та неідентифікованих зразків біологічного походження, виявлених в рамках кримінального провадження; зниклих безвісти осіб, чий біологічний зразок

було надано членами родини або відібрано до моменту їх зникнення; які з певних об'єктивних причин (захворювання, вікові зміни, що вплинули на пам'ять) не можуть повідомити інформацію про себе. Усі інші громадяни України мають право добровільно звернутися до уповноважених органів задля реєстрації геномної інформації. Такий підхід чітко вписується в гарантовані вітчизняним та міжнародним законодавством стандарти прав і свобод людини та громадянина.

Необхідно підкреслити, що якщо говорити про порядок відбору зразків біологічного походження відповідно до наведеного вище законодавства, то тут є впевненість у якості та достатності таких зразків для проведення молекулярно-генетичної експертизи та формування ДНК-профіля. Що ж стосується ідентифікації виявлених людських останків, то дане питання є складнішим в силу об'єктивних та суб'єктивних факторів, що впливають на стан виявлення та збереження останків.

Ідентифікація людських останків, виявлених у ході огляду місць масових поховань, потребує збору належної кількості та якості зразків біологічного походження, які можуть бути використані для встановлення ДНК-профілю особи, а також правильного їх пакування, збереження та транспортування. Це можуть бути зразки крові, волосся, кісток, частинки шкіри, м'язової тканини, зуби, нігті, тканини внутрішніх органів. Стан, кількість та якість таких зразків залежить від того, який термін минув із моменту смерті особи, чи наявні процеси гниття та ступінь розкладання тіла, чи піддавалися останки впливу високих температур чи хімічних речовин або ж впливу інших факторів зовнішнього середовища, у якому вони знаходилися, як то вологість, сильний вітер, палюче сонце, дикі тварини тощо. Але навіть у найнесприятливіших умовах для проведення молекулярно-генетичної експертизи можуть використовуватися фрагменти трубчастих кісток з епіфізами, як то ключиця, стегнова, плечова кістка, фаланги верхньої або нижньої кінцівок тощо [14, с. 134].

Проте, як слушно зазначає О.В. Культенко, на жаль, метод геномного профілювання може виявитися безрезультатним у випадках, коли останки людини піддавалися впливу високих температур [15, с. 252]. Тобто процес сильного горіння може призвести до руйнування біологічного матеріалу, необхідного для введення молекулярно-генетичної експертизи. У таких випадках виникає необхідність звернення до інших методів ідентифікації. У залежності від стану останків мова може йтися, зокрема, про методи судової антропології, дентальні методи ідентифікації, тощо.

Використання методів судової антропології є досить важливим саме у випадках виявлення масових поховань зі скелетованими останками, або останками, які знаходяться на такому етапі біологічних процесів розкладання, що відсутні придатні для проведення молекулярно-генетичної експертизи зразки. Спеціаліст-судовий антрополог допомагає у відновленні, сортуванні, аналізі та ідентифікації виявлених останків. Він може надати інформацію про біологічні характеристики особи, наприклад, вік на момент настання смерті, стать, расу, зріст покійника, а також допомогти встановити причину та механізм заподіяння смерті [16, с.23].

Ще одним методом, який використовується у світовій практиці при ототожненні виявлених останків невідомих осіб є метод дентальної ідентифікації. Специфіка даного методу полягає у дослідженні твердих тканин зубів, які зберігаються за умови руйнування м'яких тканин [17]. Тобто у випадку виявлення скелетованих останків або останків зі значними процесами трупного гниття, ідентифікація особи може бути проведена за рахунок дослідження зубо-щелепного апарату та прижиттєвих стоматологічних знімків, що збереглися у родичів чи лікаря, записів про патологічні, фізіологічні чи навмисні стоматологічні зміни (встановлені зубні імплантати, вініри тощо). На жаль, застосування даного методу ускладнене відсутністю на сьогоднішній день в Україні систематичного ведення стоматоло-

гічної історії кожного пацієнта. Проте в окремих випадках, коли родичі зниклої безвісти особи можуть надати таку інформацію, вона може бути використана для ідентифікації виявлених останків.

Висновки. Використання сучасних методів ідентифікації останків тіл людей, виявлених у ході огляду місць масових поховань, є важливим інструментом у роботі правоохоронних органів. Застосування методів ДНК-аналізу, судової антропології, дентальної ідентифікації дозволяє встановити особу потерпілої, а отже вирішити ряд завдань досудового розслідування, а також надати родичам загиблої особи інформацію, що дозволить їм віднайти певний душевний спокій та визначеність стосовно долі безвісно зниклої особи.

Сучасне українське законодавство спрямоване на створення значного державного

реєстру геномної інформації, яка може бути використана в цілях забезпечення роботи правоохоронної системи у випадках виявлення останків невідомих осіб.

Крім того, постійне удосконалення криміналістичного інструментарію за рахунок сучасних науково-технічних досягнень є важливою складовою забезпечення процесу розслідування різних видів кримінальних правопорушень, в тому числі й пов'язаних із учиненням насильницьких злочинів. А сучасні реалії функціонування українського суспільства, яке через збройну агресію Російської Федерації стикнулося із таким жахом війни, як масові поховання, лише підкреслюють значущість оновлення матеріально-технічного, технологічного та криміналістичного арсеналу засобів та методів ідентифікації людських останків.

Анотація. У статті розглянуто окремі особливості фіксації місць масових поховань та виявлених останків невідомих осіб у ході проведення огляду. Наведено перелік об'єктів, що підлягають пошуку, виявленню, фіксації та вилученню у ході огляду з метою подальшого експертного їх дослідження задля вирішення завдання щодо ідентифікації виявлених останків. Зокрема для встановлення особи за виявленими у масових похованнях останками людей важливим є правильне виявлення, фіксація, вилучення та зберігання цільних тіл, частин тіл, що були відділені в результаті прижиттєвого чи посмертного розчленування або утворилися внаслідок біологічних процесів розкладання людського тіла, прикопаних рештків, одягу, взуття, прикрас, документів, іграшок, протезів, тощо, виявлених на тілі трупа або разом із останками. Досліджено можливість проведення молекулярно-генетичної експертизи для встановлення ДНК-профілю невідомих осіб та порівняння їх із геномною інформацією, що міститься у державних реєстрах або надана близькими родичам осіб, зниклих безвісти. Проаналізовано сучасне вітчизняне законодавство щодо створення державного реєстру геномної інформації людини. Визначено відомчі нормативно-правові акти, які затверджено порядок відбору біологічного матеріалу у певних категорій осіб. Визначено категорії осіб, щодо яких геномна інформація людини вноситься до державних реєстрів у обов'язковому порядку. Розглянуто можливості та значення використання методів судової антропології та методу дентальної ідентифікації при встановленні особистості виявлених людських останків у місцях масових поховань. Визначено особливості застосування даних методів та характер інформації, що може бути надана спеціалістами у даних сферах знання.

Ключові слова: спеціальні знання, медичні знання, зразки біологічного походження, ДНК-профіль, судова антропологія, судово-медичні знання, огляд, досудове розслідування, судова експертиза.

Hres Yu.O., Chumak S.P. Peculiarities of identification of human remains discovered during inspection of mass burial sites

The article examines certain features of fixing the places of mass burials and the remains of unknown persons discovered during the survey. A list of objects to be searched, identified, fixed and removed

during the inspection is provided for the purpose of their further expert study in order to solve the task of identifying the discovered remains. In particular, for the identification of human remains found in mass burials, it is important to correctly identify, fix, extract and store whole bodies, parts of bodies that were separated as a result of intra-mortem or post-mortem dismemberment or formed as a result of biological processes of decomposition of the human body, buried remains, clothing, shoes, jewelry, documents, toys, prostheses, etc., found on the corpse or together with the remains. The possibilities of conducting molecular genetic examination to establish the DNA profile of unknown persons and comparing them with genomic information contained in state registers or provided to close relatives of missing persons were investigated. Modern domestic legislation on the creation of a state register of human genomic information is analyzed. Departmental normative legal acts were defined, which approved the procedure for the selection of biological material from certain categories of persons. The categories of persons for whom genomic information of a person must be entered into state registers have been defined. The possibilities and importance of using the methods of forensic anthropology and the method of dental identification in establishing the identity of the human remains found in the places of mass burials are considered. The specifics of the application of these methods and the nature of the information that can be provided by specialists in these areas of knowledge are determined.

Key words: special knowledge, medical knowledge, biological samples, DNA profile, forensic anthropology, forensic medical knowledge, examination, pretrial investigation, forensic examination.

Список використаних джерел:

1. Бекало М. Братські могили, зв'язані тіла дітей, дим, попіл: як Росія скоїла геноцид на Київщині. *24 канал*. 3 квітня 2022 р. URL: https://nowar.24tv.ua/bratski-mogili-zvyazani-tila-ditey-dim-popil-yak-rosiya-skojila_n1935074.
2. Чекіс О. У Лимані з братської могили дістали тіла 34 українських військових. *Дзеркало тижня*. 14 жовтня 2022 р. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/u-limani-z-bratskoji-mohili-distali-tila-34-ukrajinskikh-vijskovikh.html>.
3. Тетерятник Г.К., Сомик О.С. Окремі питання проведення огляду місць масових поховань. *Правові новели*. 2023. № 20. С.227-233.
4. Інструкція з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 10 вересня 2009 року № 390. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0963-09#Text>.
5. Про державну реєстрацію геномної інформації людини: закон України від 9 липня 2022 року № 2391-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2391-IX#Text>.
6. Порядок відбору біологічного матеріалу у військовослужбовців, поліцейських, осіб рядового та начальницького складу служби цивільного захисту та його зберігання: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 19 квітня 2023 року № 323. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0799-23#Text>.
7. Порядок відбору біологічного матеріалу у військовослужбовців Управління державної охорони України та його зберігання: наказ Управління державної охорони України від 5 червня 2023 року № 419. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1027-23#Text>.
8. Порядок відбору, зберігання та обліку біологічного матеріалу військовослужбовців Служби безпеки України: наказ Центрального управління Служби безпеки України від 7 червня 2023 року № 212. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1033-23#Text>.
9. Порядок відбору біологічного матеріалу у військовослужбовців Служби зовнішньої розвідки України та його зберігання: наказ Служби зовнішньої розвідки України від 26 червня 2023 року № 1485-BC. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1158-23#Text>.

10. Порядок відбору біологічного матеріалу у членів добровольчих формувань територіальних громад та його зберігання: постанова Кабінету Міністрів України від 19 червня 2023 року № 620. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/620-2023-п#Text>.
11. Порядок відбору та зберігання біологічного матеріалу військовослужбовців Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України: наказ Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України від 3 липня 2023 року № 573. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1483-23#Text>.
12. Порядок відбору біологічного матеріалу у військовослужбовців та його зберігання: наказ Міністерства оборони України від 28 липня 2023 року № 438. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1373-23#Text>.
13. Порядок відбору біологічного матеріалу у військовослужбовців Головного управління розвідки Міністерства оборони України та його зберігання: наказ Головного управління розвідки Міністерства оборони України від 12 грудня 2023 року № 74. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2284-23#Text>.
14. Баржина І.І. Ідентифікація невпізнаних трупів за допомогою ДНК-аналізу. *Scientific Collection «InterConf»*. 2023. № 173. С. 132–136. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/4473>.
15. Кульченко О. В. Про необхідність законодавчого схвалення концепції проведення молекулярно-генетичної експертизи в Україні. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2014. Вип. 66. С. 246-254.
16. Mass Fatality Incidents: A Guide for Human Forensic Identification. National Institute of Justice, 2005. 83 p. URL: <https://nij.ojp.gov/library/publications/mass-fatality-incidents-guide-human-forensic-identification>.
17. Нагірний Я. П., Михайличенко Б. В., Дунаєв О. В., Гончарук-Хомин М. Ю. Актуальні проблеми дентальної ідентифікації в Україні. *Вісник проблем біології і медицини*. 2014. Вип. 3. Т. 1 (110). С. 242-247.